

*Проф. др Петар Марковић,
Пољопривредни факултет — Земун*

Промјене економско-социјалне структуре становништва и радне снаге планинског подручја Југославије

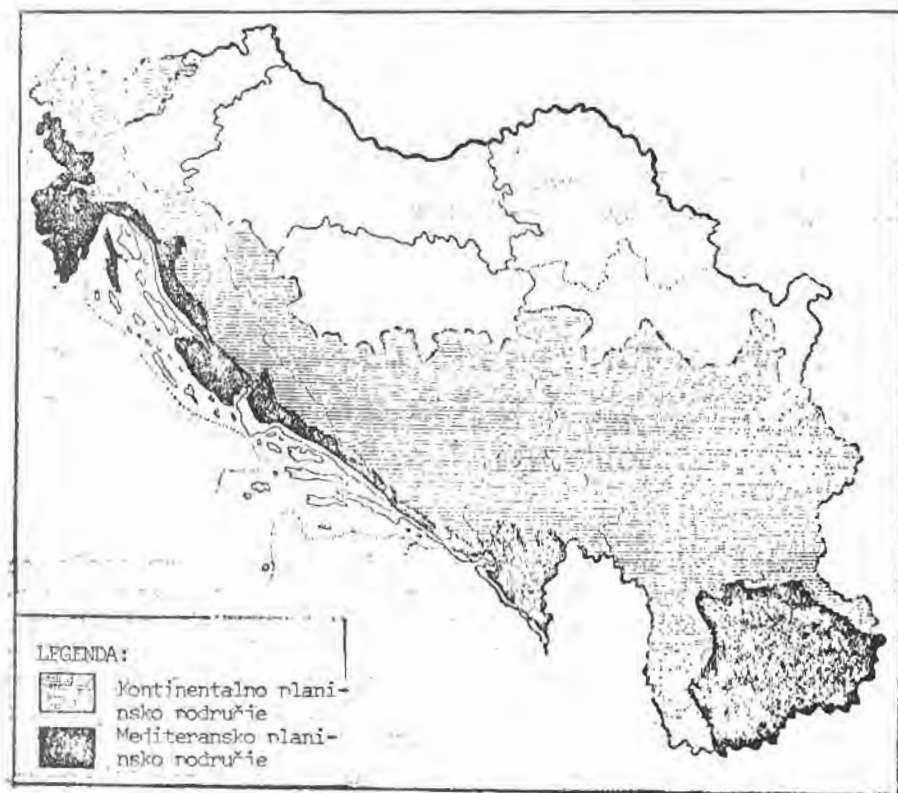
Недовољно развијена подручја Југославије поклапају се углавном са нашим планинским рејонима. Највећи део територије наше земље чини брдско-планинско подручје, али његов планински део који се разматра овим радом обухвата компактну територију наше планинске и медитеранске зоне. Оно је у односу на остала подручја привредно мање развијено а на њему живи већи део југословенског становништва.

Континентални део планинског подручја чини око 44% укупне територије Југославије, а на њему живи око 32% укупног југословенског становништва. Медитерански део овог подручја обухвата око 15% укупне територије и на њему живи око 11% нашег живља.

Производно-економске и социјално-демографске карактеристике планинског подручја разликују се од осталог привредно развијеног подручја.

У послератном периоду учињени су значајни кораци у правцу бржег развоја привреде планинског подручја али је, и поред тога, оно остало привредно неразвијено. Поред пољопривредне производње, која се сада ни приближно не користи свим природним могућностима, у овом подручју су богата налазишта рудног блага, огромни неискоришћени потенцијали вода, као и преко 75% шумског богатства и укупне дрвне масе. Оно обилује природним лепотама за сада још недовољно искоришћеним за развој

Картограм 1. Планинско подручје

туристичке привреде. Поред овога, планинско подручје има изузетан гео-стратешки значај у концепцији општенородог одбрамбеног рата.

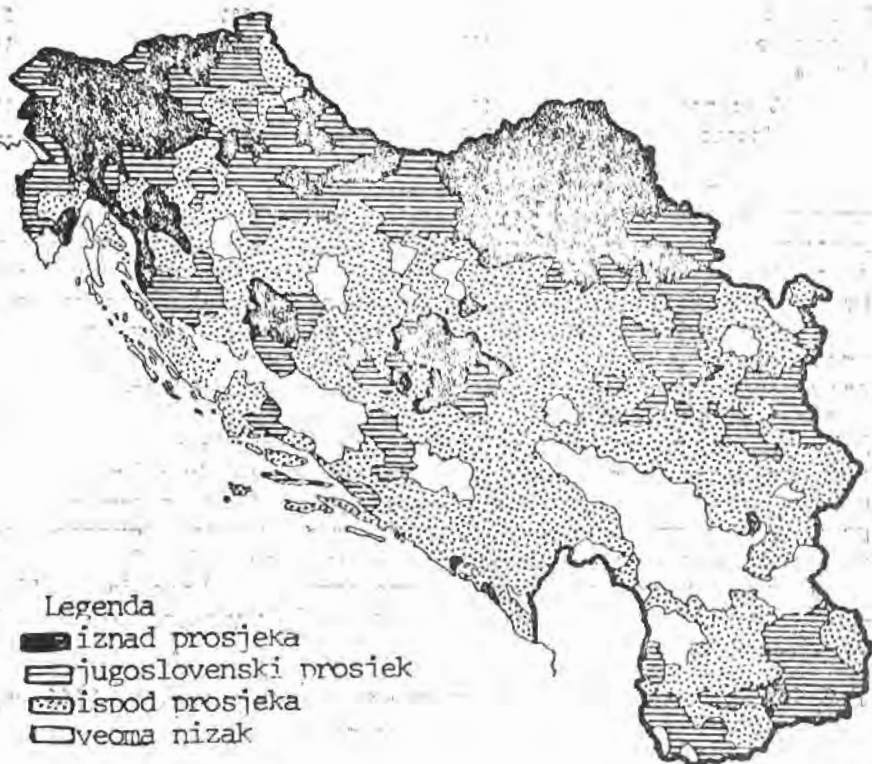
ОПШТЕ ЕКОНОМСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПЛАНИНСКОГ ПОДРУЧЈА

Основне производно економске карактеристике планинског подручја произилазе из економске неразвијености, неиздиференцираности привредних делатности и ниског дохотка. Поред огромних напора у протеклом периоду, ово носи сва обележја привредно неразвијеног подручја.

Доходак по становнику у њему још је нижи око 43% од југословенског просека и око 50% од просека осталог подручја. У привредно мање развијеним републикама ове разлике између

планинског и осталог подручја још су веће, а и унутар самог подручја такође су велике. Тако је, нпр., доходак по становнику у планинском подручју Словеније 2,5 пута већи него на целом овом подручју у Југославији, а око 5 пута него на подручју Косова.¹⁾ У неким нижим рејонима доходак је веома низак.

Картограм 2. Доходак по становнику

Legenda

- iznad prosjeka
- ▨ jugoslovenski prosiek
- ▩ ispod prosjeka
- veoma nizak

Разлике у економском положају планинског и осталог подручја веома се споро смањују, а ни после привредне реформе тај положај планинског подручја није се битније поправио.

¹⁾ Уколико није другачије назначено, сви подаци су из студија др проф. Петра Марковића: „Планинско подручје Југославије”, књига 1, „Медитеранско подручје Југославије”, књига 1, и „Методи и путеви приступа развоју пољопривредне производње за ратне потребе на брдско-планинским подручјима” — у издању Пољопривредног факултета — Земун.

Таб. 1. Индекс повећавања дохотка по становнику 1966. год.
(1963. = 100)

Република, Покрајина	Укупно	Планинско подручје	Остало подручје
Југославија	221	228	220
БиХ	219	224	216
Црна Гора	221	221	221
Хрватска	217	188	217
Македонија	215	220	214
Словенија	192	193	192
Србија			
Уже подручје	233	236	232
Косово	312	312	—

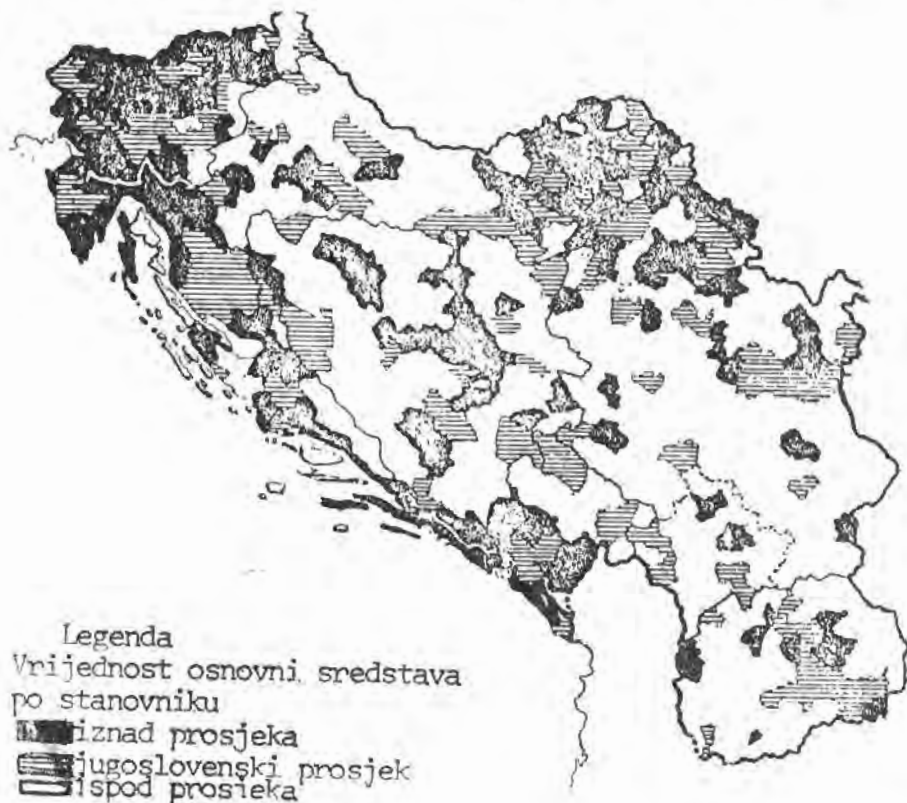
Када се има у виду да је доходак по становнику планинског подручја скоро упола мањи од осталог подручја, може се запазити да планинско подручје и даље заостаје у развоју за осталим подручјем Југославије. Истовремено то указује на даље напоре целокупне заједнице да се савлада наслеђена заосталост.

Неразвијеност овог подручја може се ценити и по ниској вредности основних средстава по становнику. У континенталном делу планинског подручја налази се само око 17% укупне вредности основних средстава целе земље, а становништво има око 32% укупног становништва Југославије. Отуда је вредност основних средстава по становнику у осталом подручју већа око 70% него по становнику планинског подручја. Неки подаци указују на то да се споро мења органски састав фактора производње, нарочито у неким деловима планинског подручја. Просечно за целу земљу вредност основних средстава повећана је од 1963.-1965. год. 2,13 пута у планинском подручју а у осталом подручју око 2,28 пута.

Таб. 2. Индекс повећања вредности основних средстава 1966. год.
(1963. = 100)

Република, Покрајина	Укупно	Планинско подручје	Остало подручје
Југославија	225	213	228
БиХ	226	210	235
Црна Гора	251	184	320
Хрватска	208	248	209
Македонија	250	114	299
Словенија	267	206	270
Србија			
Уже подручје	229	230	229
Косово	259	259	—

Картограм 3. Вредност основних средстава по становнику

При свему овоме треба имати у виду да у прошлости у многим деловима планинског подручја нису постојали никакви привредни објекти, док су у послератном периоду подигнути многи у готово свим деловима подручја, а у неким читави нови градови. Затим, изграђени су многи модерни путеви, железничке пруге и др., али још су потребни изузетни напори заједнице да би се отклонила огромна привредна заосталост из прошлости.

Високо учешће пољопривреде у стварању националног дохотка такође је карактеристика овог подручја. Према подацима за 1966, у стварању дохотка на овом подручју индустрија и рударство учествују око 35%, пољопривреда око 40% а остале делатности 25%, док у осталом подручју Југославије индустрија и рударство преко 40%, пољопривреда око 25% а остале делатности 35%. Пољопривреда је, као што се може запазити, основна област производње и основни извор егзистенције највећег дела становништва овог подручја.

У привредној структури планинског подручја више је заступљен приватни сектор него у осталом подручју. Тако је 1961. у укупном дохотку привреде на овом подручју друштвени сектор чинио 64%, а у осталом подручју Југославије 77% укупног. Однос се готово ништа није променио ни 1970. Приватни сектор планинског подручја око 90% чини пољопривреда. Ради тога развој пољопривреде и укључивање индивидуалних газдинстава у друштвену поделу рада подруштљавањем производње и преко тржишта, представља једно од средишних питања привредног развоја овог подручја.

Општа неразвијеност планинског рејона детерминисана је, такође, и *неразвијеношћу тржишта, саобраћаја и комуникација*. Неразвијен саобраћај утиче да се дуже задржавају природни начин производње и затворена привреда. Ограниченост локалног тржишта не покреће развој тржишне производње, па су цене пољопривредним производима зато ниже него у осталом подручју, што такође утиче на формирање нижег дохотка пољопривредних произвођача овог подручја. Развој саобраћаја од виталног је значаја за убрзање привредног и општег развитка и његово јаче везивање за друштвену поделу рада и националну економију.

Неразвијеност саобраћаја и тржишта може се посматрати и кроз обим промета робе, који је у основи, један од значајних индикатора привредне активности. Промет робе у планинском подручју још је изузетно мали, и поред тога што је изграђено неколико магистралних путева за друмски и жељезнички саобраћај.

СОЦИЈАЛНО-ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

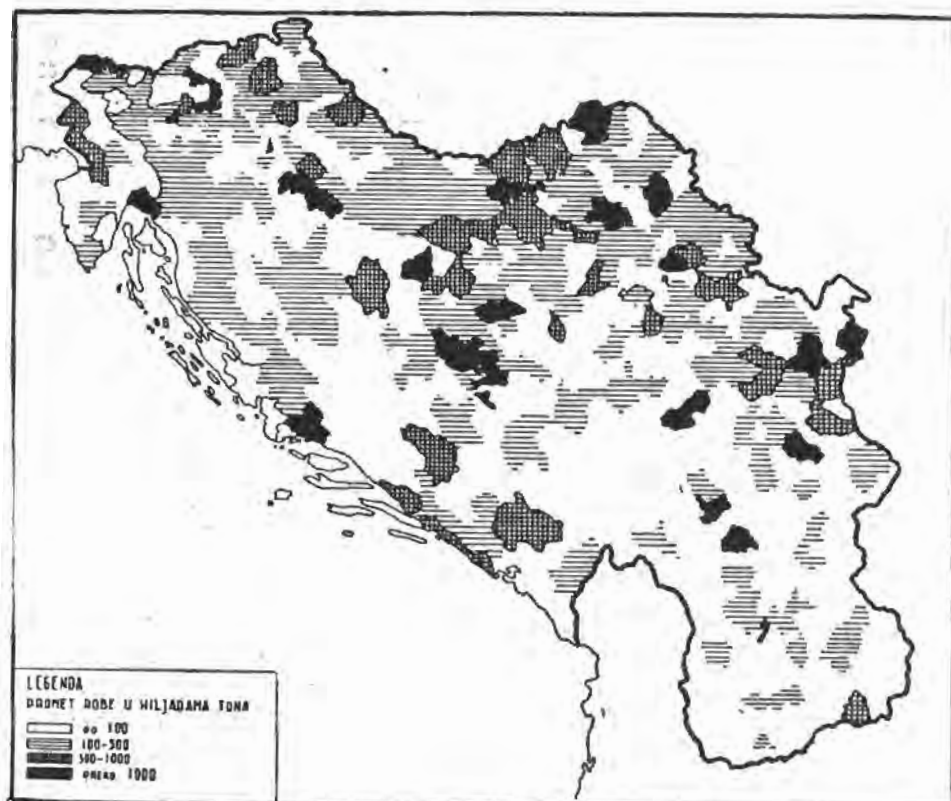
Планинско подручје има и одређене демографске црте које га разликују од осталог подручја Југославије.

Планинско подручје је у прошлости било искључиво пољопривредно, у коме је преовлађивало пољопривредно становништво на екстензивној и природној пољопривредној производњи. Доходак који се формирао на таквом начину производње био је толико низак да у највећем делу своје територије становништво није могло да обезбеди ни најпотребније животне намирнице. Неразвијена привреда осталог дела земље није стварала услове да становници овог подручја потраже запослење и изворе егзистенције ван њега. Тако су се непрестано гомилала несташица, сиромаштво и аграрна пренасељеност.

Брз привредни развитак после 1945. захватао је, иако спорје, и планинско подручје. Но, брза индустријализација проузроковала је масовне миграције становника из пољопривреде у

непољопривредне делатности, а такође и са планинског подручја у остала.

Картограм 4. Промет робе

После 1945. као резултат укупног привредног развоја и индустријализације земље, масовним миграцијама смањује се пољопривредно и опште становништво планинског подручја, тако да оно 1961. износи просечно око 60% укупног становништва. По економској структури становништва планинско подручје налазило се тада на југословенском просеку из 1953, а поједини рејони, где је пољопривредно становништво чинило око 75% укупног становништва, на просечном југословенском нивоу из 1931.

Економска структура становништва у тесној је зависности од економске развијености. Висок проценат пољопривредног становништва одражава и економску неразвијеност, а економска структура становништва указује колико планинско подручје Југославије касни у развоју за осталим подручјем.

Таб. 3. Процент пољопривредног становништва 1961.

Република, Покрајина	Планинско	Остало
Југославија	60	44
Бих	62	41
Црна Гора	55	33
Хрватска	55	43
Македонија	56	48
Словенија ²⁾	22	34
Србија		
Уже подручје	76	43
Косово	64	—

Уколико се економска структура посматра по мањим територијама (општинама), може се запазити да се планинско подручје, изузев дела Словеније и ужих рејона око већих градова, као што су басен Сарајево—Зеница—Мостар и сл., поклапа са подручјима високог процента пољопривредног становништва, односно са привредно мање развијеним зонама.

Висок је проценат пољопривредног становништва и у другим ужим рејонима ван планинског подручја, који су такође привредно заостали рејони. Такви рејони су Хрватско Загорје, Мачва и Банат у Србији и др.

На основу пописа становништва 1971, пољопривредно становништво планинског подручја сачињава око 48% укупног становништва а у осталом подручју Југославије око 34%. По економској структури становништва, планинско подручје се налази на југословенском нивоу из око 1963. Но и даље многи ужи рејони, као што су већи део Косова, источног и западног дела ужег подручја Србије, Црне Горе, БиХ-а, Хрватске — имају још висок проценат пољопривредног становништва.

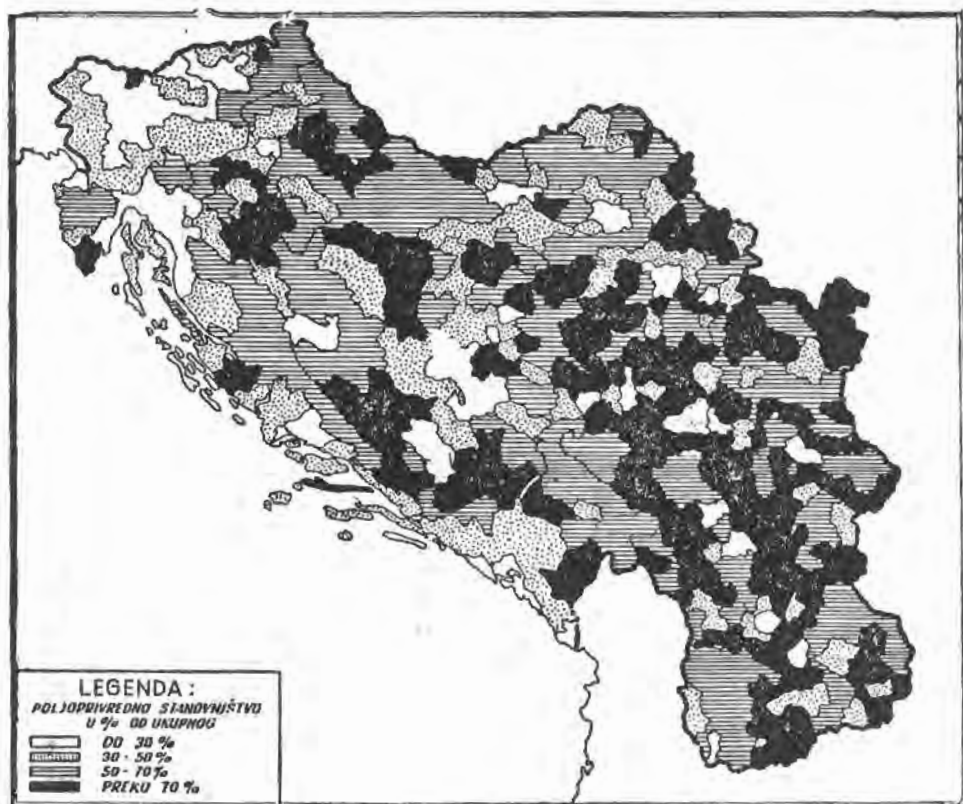
Досадашњи развој показује да се проблеми ниског дохотка становника планинског подручја, високог аграрног демографског притиска, не могу решавати само привредним развојем ван овог подручја, већ, пре свега, и бржим привредним развојем унутар самог тог подручја. У том смислу постоје још огромне неискоришћене могућности. Поред рудних богатстава, огромних резерви дрвета и даљих могућности индустријализације, у планинском

²⁾ У Словенији је остало подручје, а нарочито Међумурје и Прекомурје, пољопривредно, економски неразвијеније од других рејона. Отуда остало подручје има већи проценат пољопривредног становништва него планинско.

подручју постоје ванредни услови и за развој пољопривреде — говеда, оваца, неких врста воћа, ратарских култура и поврћа, затим туристичке привреде, рибарства и др.

Картограм 5. Процент пољопривредног становништва

Према проценама,³⁾ уређењем планинских вода добио би се хидропотенцијал од око 20 милијарди KW електричне енергије. То је огромна енергија, која би могла покретати значајне капацитете привреде. Истовремено, уређењем водног режима могао би се у овом крају обезбедити улов рибе од око 50 милиона kg годишње (садашњи укупан улов око 8 милиона kg), што би давало јефтину храну за туризам и месно становништво, развијало спортски риболов и др. Уз то би непроцењиве користи настале у равничком, пољопривредном рејону, пошто поплаве и пустошења од речних наноса настају због неуређеног водног режима планинских водотока.

³⁾ Од аутора према напред цитираним студијама.

Развојем туристичке привреде повећала би се привредна активност становништва планинског подручја и боље искористиле могућности развоја пољопривреде.

Већ и сада планинска места све више посећују домаћи и страни туристи. Године 1962. било је укупно 54 791 000 ноћења туриста, од чега 1 720 000 у планинским местима. Год. 1971. од 54 791 000 ноћења 3 033 000 било је у планинским местима; и 4 743 000 у бањским местима која су углавном у планинском подручју. Све је већи интерес страних, а нарочито домаћих туриста за одмор у планинским местима. Услов за то су, поред осталог, развој саобраћаја и изградња туристичких објеката.

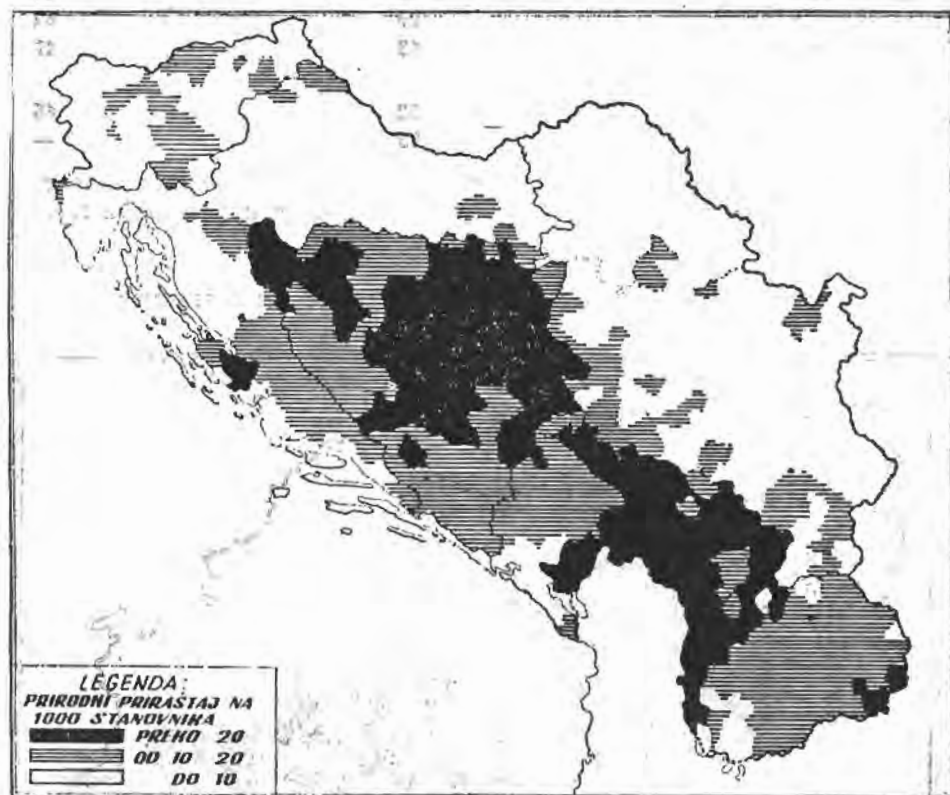
У свим републикама, осим Словеније, планинско подручје има већи природни прираштај становништва од осталих области. Посебно се високим прираштајем становништва истичу Косово, западни делови Македоније, Санџак и Босна, у којима он иде и преко 30 промила, што спада у највеће стопе репродукције становништва у свету.

Таб. 4. Природни прираштај на 1 000 становника

Покрајина, Република	Планинско подручје	Остало подручје
Југославија	19	11
БиХ	24	24
Црна Гора	23	20
Хрватска	11	9
Македонија	22	19
Словенија	9	10
Србија		
Уже подручје	11	7
Косово	30	—

Природни прираштај има сталну тенденцију смањивања, што је сигуран индикатор развоја привреде и повећавања општег привредног и друштвеног стандарда. У четворогодишњем просеку (1950—1954) годишњи природни прираштај износио је у БиХ-у 24,3 промила а 1971. свега 15,1 промил. У истом периоду у Црној Гори се смањило са 22,1 на 13,2 промила, у Македонији са 23,9 на 15,6, у ужем подручју Србије са 14,8 на 6,2 промила. У Косову је још присутна тенденција благог повећавања природног прираштаја, у приказаном периоду са 25,5 на 29,1 промил. У општем просеку за целу земљу он се смањује, па се у назначеном периоду смањило са 16,4 промила на 9,5.

Картограм 6. Природни прираштај становника

Следећи демографски индикатор привредне развијености јесте *величина домаћинства*. Бројно домаћинство означава доминантност натуралне производње, неиздиференцираност делатности и неразвијеност друштвене поделе рада, и уједно представља остатке великих крвних задруга карактеристичних за неразвијену привреду и патријархални начин живота.

У планинском подручју домаћинство, а особито пољопривредно, веће је по броју чланова него у осталом подручју. Оно је састављено од две и више породица, а просечно на 10 домаћинстава долази 59 чланова.

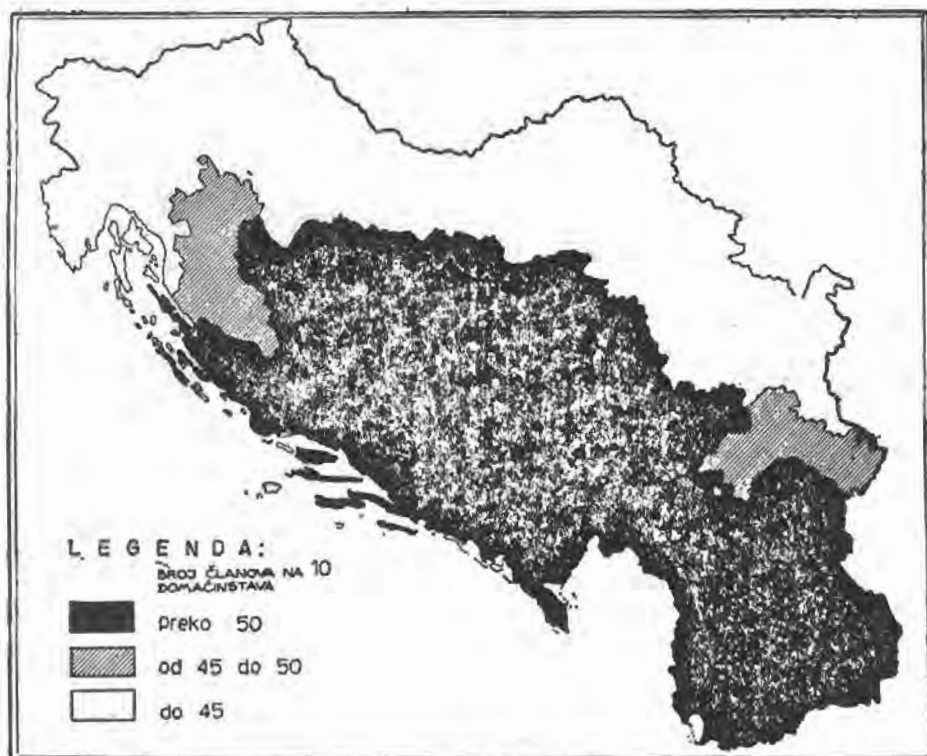
Таб. 5. Број становника на 10 домаћинстава

Република, Покрајина	Планинско подручје	Остало подручје
Југославија	59	43
БиХ	68	43

Црна Гора	54	47
Хрватска	45	40
Македонија	59	62
Словенија	43	41
Србија		
Уже подручје	52	46
Косово	73	—

У привредно развијеним рејонима домаћинство је састављено углавном од једне породице, а у њима је и природни прираштај мањи.

Картограм 7. Величина пољопривредног становништва

Пре три деценије у планинском подручју постојале су велике крвне задруге, а у многим деловима оне су се могле наћи и до пре неколико година.

Поред обимних миграција становништва са овог подручја, њега карактерише и нижи проценат привредно активног становништва у односу на остало подручје.

Таб. 6. Привредно активно пољопривредно становништво 1971.

Република, Покрајина	Планинско подручје		Остало подручје	
	број у хи- љадама	укупно пољо- привредно становништво = 100	број у хи- љадама	укупно пољо- привредно становништво = 100
Југославија	1 558	49,3	2 649	56,6
Бих	325	46,7	381	47,7
Црна Гора	56	40,7	21	43,2
Хрватска	43	57,0	785	57,9
Македонија	128	43,6	179	49,2
Словенија	32	54,2	187	63,8
Србија				
Уже подручје	791	62,8	1 095	60,2
Косово	183	28,5	—	—

Нижи степен привредне активности становништва планинског подручја свакако је одраз веће стопе природног прираштаја а, поред тога, и неразвијености и неиздиференцираности друштвене поделе рада.

Пратећа појава економске неразвијености планинског рејона јесте и доста велики проценат неписменог становништва, које износи око 1/3 становништва преко 10 година живота.

Таб. 7. Процент неписменог становништва 1961.

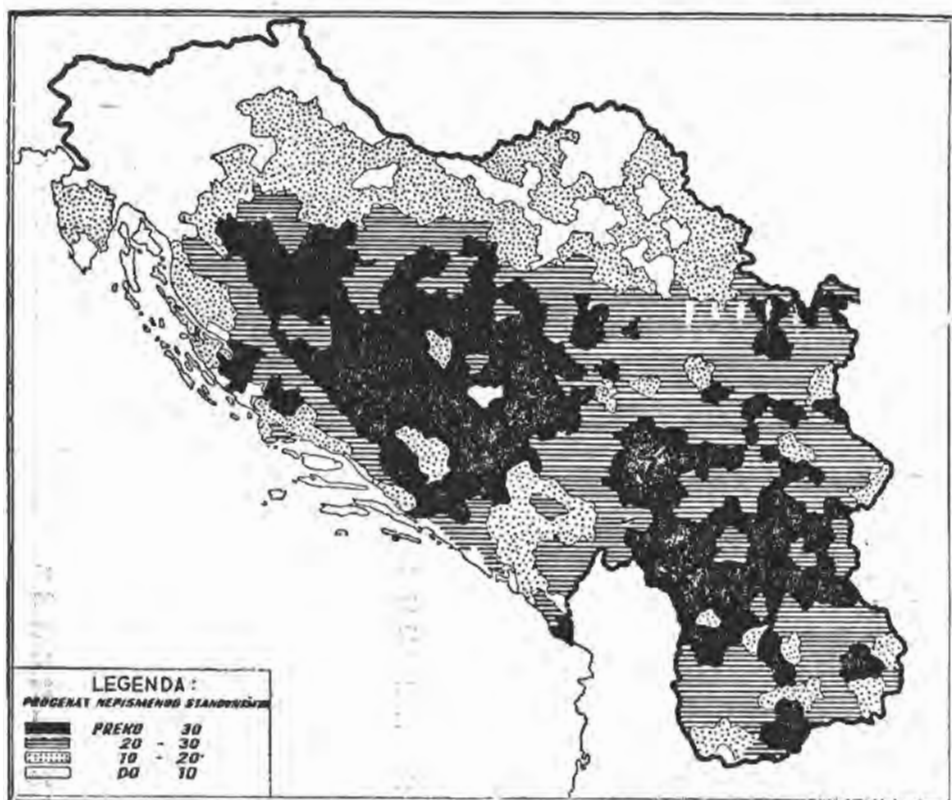
Република, Покрајина	Планинско подручје	Остало подручје
Југославија	31	15
БиХ	39	27
Црна Гора	24	22
Хрватска	20	12
Македонија	29	27
Словенија	2	1
Србија		
Уже подручје	30	23
Косово	41	—

Овај проценат је у појединим ужим рејонима планинског подручја и знатно већи, чак и преко 40%. Нарочито је изражен у планинском подручју Босне и Херцеговине, ужем подручју Србије, Македоније и у Косову.

Од укупног броја свих неписмених лица у Југославији око 63% се налази на планинском подручју. Поред тога, његов је проценат већи у вишим старосним групама, што је посебно изражено код женског пола. У старосној групи лица од 10—19 година било је 5,1% неписмених а у групи од 20—34 године 13%, а идући према старијим групацијама овај проценат се повећава.

С обзиром на то што је неписменог становништва највише у пољопривреди, ова грана планинског подручја егзистира на радној снази ниског степена образовања и квалификација. Такво стање појачава и миграција квалификованог особито мушког становништва.

Картограм 8. Неписмено становништво

У последњој деценији смањен је број неписменог становништва. За целу земљу 1961. неписмено је било 21% укупног становништва преко 10 година живота, а 1971. год. 15,2%. Овај је проценат још висок у недовољно развијеним подручјима.

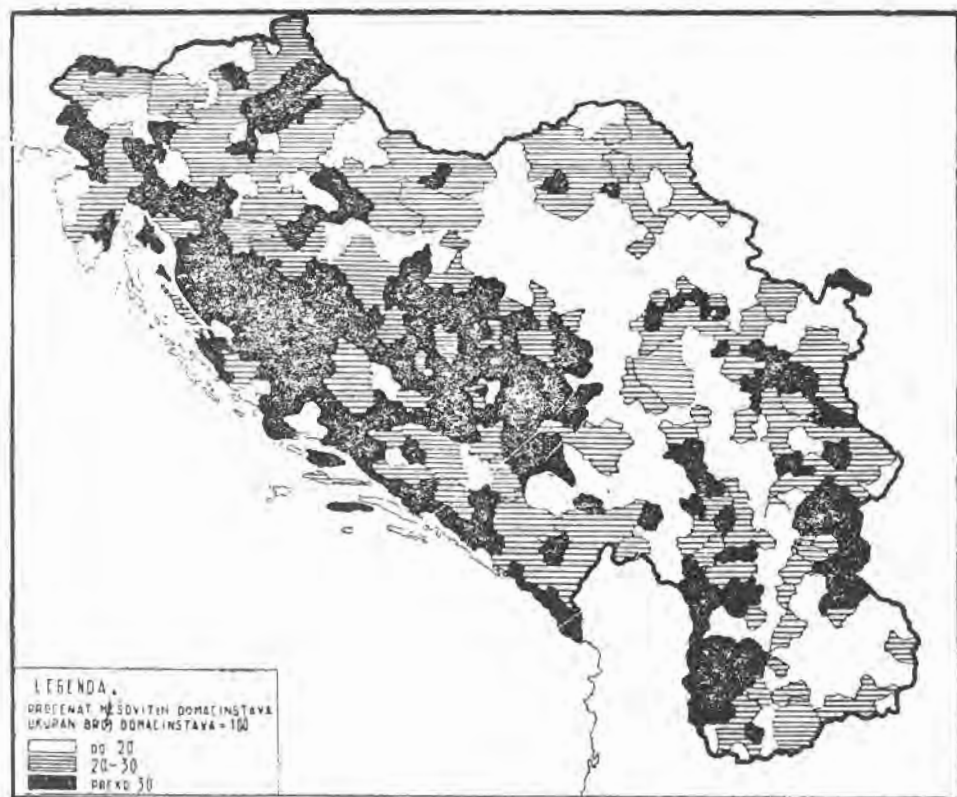
МИГРАЦИЈА СТАНОВНИКА ИЗ НЕДОВОЉНО РАЗВИЈЕНИХ РЕГИОНА

У недовољно развијеним регионима живи релативно више становника у селу и индивидуалним пољопривредним газдинствима него у другим рејонима. У планинском подручју на индивидуалним пољопривредним газдинствима живи око 82% а у селу око 87% укупног броја становника овог подручја. Просечно у Југославији на индивидуалним газдинствима живи око 68% а у селу око 73% укупног броја становника. Ови подаци показују да у планинском подручју на индивидуалним газдинствима релативно више има радне снаге која ради ван газдинства него што је то случај у осталом подручју. Наиме, становници који живе на индивидуалним газдинствима у планинском подручју, без обзира где раде, везани су на неки начин за индивидуалну пољопривреду и газдинство. Ова појава може имати посебан значај при дефинисању метода и правца развоја и пољопривреде и привреде уопште. Ова појава ће бити карактеристика планинског подручја за релативно дужи временски период јер споро тече процес урбанизације, углавном због споријег укупног економског развоја, ниже продуктивности рада и дохотка по становнику.

Отуда у планинском подручју релативно већи број домаћинстава у пољопривреди има привредно активне запослене ван газдинства. Масовније настојање тзв. мешовитих домаћинстава (са дохотком из пољопривреде и из других делатности), резултат је ниских доходака у пољопривреди и непољопривредним делатностима, и тежња да се са дуалитетом или плуралитетом у изворима формирања дохотка обезбеди одређени ниво стандарда домаћинства. Затим, као што је већ речено, на масовно конституисање мешовите категорије домаћинства утицали су спорији укупни привредни развој, успорена урбанизација и низ других фактора везаних за привредни и друштвени развитак. Овакво масовно формирање категорије газдинстава позитивно је утицало на социјално-економски састав становника планинског подручја.

Од укупног броја свих газдинстава планинског подручја 45% су власништво мешовитих домаћинстава, а осталих 55% „чистих“ пољопривредника. Просечно за целу земљу газдинства мешовитих домаћинстава чине око 40% свих домаћинстава у пољопривреди.

Картограм 9. Заступљеност мешовитих домаћинстава

Таб. 8. Газдинства планинског подручја према запослености привредно активних

Група	Број домаћинства	Број чланова домаћинства	Површина
Сва домаћинства	100	100	100
Пољопривредна	55	52	64
Мешовита	45	48	36

Поред запошљавања на газдинствима и ван њих, са планинског подручја су веома интензивне миграције у друге, економски развијеније рејоне. Један мањи број становника, углавном омладине, одлази из пољопривреде и села у индустријске и градске центре унутар подручја (Приштина, Т. Ужице, Сарајево, Крањ и сл.), а највећи део и ван овог подручја. Основни су правци овак-

вих кретања према сјеверу — ка индустријским центрима и великим градовима а делимично и на југ ка обали Јадранског мора, индустријским центрима који се тамо налазе и ка поморској привреди.

Миграције са планина су веома обимне, али, посматрано у општем просеку, оне не остављају тако велике структурне промене у селу као у осталом подручју. Но ипак, већ сада један број домаћинстава је без омладине. Око 13% укупног броја домаћинстава у селу нема више омладине на газдинству, а око 38% укупног броја домаћинстава школује сву омладину и не жели да задржи наследника на газдинству, док 54% домаћинстава школује такође омладину, али задржава у наредној генерацији наследника на газдинству. У економски развијенијим рејонима већи је број домаћинстава без омладине.

У последњој деценији све је изразитија миграција целих породица са планинског подручја, у пољопривреду економски развијенија подручја. У равничком рејону већином су пољопривредна домаћинства старачка, без омладине и она продају делове свог поседа, које нису у могућности да обрађују. Мигранти са планинског подручја откупљују њихову земљу, формирају газдинства и школују децу, са тежњом да их не задржавају на газдинству. То је специфичан облик напуштања и планинског подручја и пољопривреде.

Таб. 9. Структура домаћинстава према професионалној оријентацији омладине

Укупан број домаћинстава = 100

Рејон	Без омладине	Школује сву омладину	Задржава наследника
Равнички	32	46	22
Планински	13	38	49
Косово	9	37	54
Медитерански	19	44	37

Последњих година веома су обимне миграције становника са планинског подручја у иностранство ради боље зараде.

Таб. 10. Пољопривредници на привременом раду у иностранству

Република, Покрајина	Планинско подручје		Остало подручје	
	у хиљадама лица	%	у хиљадама лица	%
Југославија	102	34	202	66
БиХ	48	56	38	44
Црна Гора	2	56	2	44
Хрватска	6	8	78	92
Македонија	15	52	14	48
Словенија	1	9	13	91
Србија				
Уже подручје	15	26	41	74
Косово	15	100	—	—

Овако масован одлазак активних пољопривредника на привремени рад у иностранство углавном је мотивисан жељом да се стекну потребна средства за набавку механизације, подизање стамбених зграда и сл. Ово поготову има велики значај за планинско подручје, где је још индивидуално газдинство веома слабо опремљено механизацијом, посебно јачим погонским машинама.

Може се констатовати да се са интензивним унутрашњим миграцијама, одливом вишкова радне снаге и становништва у непољопривредне делатности и у планинском подручју, стварају услови за шире увођење машинског рада у пољопривредну производњу. Стога бројна запосленост пољопривредника на привременом раду у иностранству представља фактор који само потпомаже увођење техничких и технолошких иновација у пољопривреду.

Знатне миграције становника са планинског подручја чине да су неки ужи рејони остали без радне снаге, да се напуштају земљишне површине. Дешава се све чешће да и ливаде и пашњаци остају необрађени, односно да се не скупи трава, и сл. Тако се смањују производне могућности планинског подручја и остају неискоришћене потенцијалне могућности веће производње хране.

Поред два описана облика миграције пољопривредног становништва планинског подручја, веома је интензиван привремен и сезонски рад ван газдинства у другим рејонима. Око пола милиона привремено активних лица пољопривредних газдинстава учествује годишње на сезонском раду. У просеку свако пето газ-

динство даје по једног сезонског радника, а у планинском подручју свако треће газдинство. Карактеристично је да сезонски рад радника планинског подручја траје временски дуже, просечно око три месеца. Ово упућује на закључак да у планинском, привремено мање развијеном подручју постоје значајни контингенти незапослене или недовољно запослене радне снаге.

На основу ове анализе може се закључити да планинско подручје у погледу демографских карактеристика представља специфично, доста хомогено подручје, са значајним разликама у односу на остало подручје и поред извесних разлика унутар њега по републикама и на Покрајини Косову.

Целокупне извршене социјално-економске и демографске промене у њему су, као што се могло видети, веома обимне. Но, сложеност кумулиране привредне заосталости учинила је и непрестано доприноси да се тешко решавају многа питања укључивања овог привредно мање развијеног подручја у наш општи интензивнији привредни развој. Наиме, популациони потенцијали много су већи него што су апсорбционе могућности привреде у подручју и ван њега. Значајан део вишкова радне снаге привукли су други рејони, привредно развијенији. Према проценама аутора, планинско подручје у коме живи, као што је већ речено, око 47% укупног броја југословенског становништва, дало је око 65% укупног броја свих миграната у периоду од 1947—71.

Основни услов да се реше економски и друштвени проблеми привредно мање развијених рејона јесте, пре свега, сам њихов развој. Отуда је и оријентација целокупне наше заједнице усредсређена на бржи развој ових подручја. То је услов привредног и друштвеног развитка ових подручја, а уједно и целокупне југословенске социјалистичке заједнице.